

XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar
BASRA BEYLERBEYLİĞİNİN KURULUŞU*

Salih Özbaran

I. Giriş :

1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra Kızıldeniz'e ulaşan ve sonra da oldukça kuvvetli bir donanma ile Hint Okyanusu'nu aşarak varlıklarını batı Hindistan'da hissettiren Osmanlı Türkler'i, öte yandan -1546 yılında- Irak'ın Basra Körfezi'ne açılan kapısı Basra'yı da ege-menlikleri altına alarak Hint dünyasını ve Uzak-Doğu alemini Akdeniz'e bağlayan ve yüzyıllarca üzerlerinde baharât ve diğer birçok malların taşındığı Kızıldeniz ile Basra Körfezi'ni faaliyet sahaları haline getirmişlerdir.

XV. ve XVI. yüzyılların en büyük deniz imparatorluklarından birini kurmuş olan Portekizliler ise, Avrupa'nın hayâlindeki Hindistan'a erişen ilk Avrupalı millet olmuş ve Hint Okyanusu'nun stratejik noktalarını tutarak oralarda -belirli bir süre için de olsa- adeta tek egemen zümre olarak kalmışlardır. Kendilerine karşı yönelen ilk etken kuvvet ne Memlûkler ve ne de diğer her hangi bir İslâm devleti değil, fakat, Müslümanlar'ın koruyucu sıfatını üzerinde taşıyan Osmanlılar olmuştu. Okyanusta ve ona bağlı iç denizlerde bir Osmanlı-Portekiz rekabeti doğmuştu.

Portekizliler'i Hindistan'a ve sonra da Uzak-Doğu'ya kadar götüren sebebler hem iktisâdî ve hem de dinî idi : Batı Afrika Guiné'si altını, Asya'nın baharâtı ile geçmişlerinden akıp gelen haçlılık rûhu ve efsanevî Preste

* Bu dar köşede de olsa, kendisinden çok istifade ettiğim, Londra Üniversitesi, Sarkiyat Çalışmaları Okulu'nda Reader, Mr. V.J. Parry'ye pek müştekkîr olduğumu ifade etmek isterim. Ayrıca, beni bu konuda çalışmaya yönelten Profesör C. Orhonlu'nun gösterdiği yardımseverliği de anmalıyım.

João'yu bulma arzusu¹. 1948 yılında Vasco da Gama ilk defa Ümit Burnu(Güney Afrika)'nu dolaşmış ve Arap denizci Ahmed ibn Macid'in kılavuzluğu ile Hindistan'da Kalikut şehrine varmıştı. Sonraları da güney Asya sularında taşınan mallara kolayca el atabilecek yerler olan kilit noktalarına hâkim olarak nüfuzlarını arttırmışlardı. Özellikle, büyük denizcileri Afonso de Albuquerque zamanında doğu imparatorluklarının temellerini atmışlardı. Albuquerque 1515 yılında ikinci defa üzerine gittiği Hürmüz'ü aldığında İran şahı ancak seyirci kalabilmişti². Sadece kaya parçalarından ibaret olmasına rağmen coğrafi durumu itibariyle pek önemli sayılan bu adanın kalesine Portekizli askerler ile bir kumandan tayin edilmiş ve böylece Basra Körfezi girişi kontrol altına alınmıştı³. Portekiz tesiri 1521 senesinde Bahreyn ve al-Hasa bölgelerinde hissedilmişti; bu yerler hâkimi Mükrim öldürülüp kuvvetleri mağlup edilince Bahreyn Adası vergiye bağlanmıştı⁴. 1529 yılında da, Basra hâkimi Râşid ibn Megâmis ile, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer Kurna ve civarı, diğer bir deyimle Cezâyir bölgesi hâkimi arasındaki çekişmeyi vesile sayan Portekizliler, 2 brigantin taşıdığı 40 askerlik bir kuvvetle, Belchior de Sousa Tavarez'in kumandasında Basra üzerine gitmişlerdi. Taraflar arasında anlaşma temin edilmiş ise de Râşid'in hizmetindeki 7 'fusta'⁵ ile 50 'Rumes'⁶in kendilerine teslim edilmemesinden ötürü Tavarez, bazı beldeleri yakmakta sakınca görmemişti. Aynı yıl içinde Bahreyn hâkimi Reis 'Barbadim'(Bahaeddin veya Bedreddin) vergisini göndermiyerek Portekizliler'e karşı isyan etmişti. Portekiz'in Hindistan genel valisi Nuno da Cunha, kardeşi Simão da Cunha'yı 5 gemi ve 500 kadar askerle ada üzerine göndermişti. Fakat, sefer Portekizliler için bir felâket

1 Portekizliler'in keşif ve fetihleriyle, iktisâdi tarihleri üzerine oldukça bol literatür vardır. Bu hususta son çalışmalar için bk. C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, London 1969; V. Magalhães-Godinho, *L'Économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, Paris 1969.

2 *The Commentaries of the Great Alfonso Dalbuquerque*, Walter de Gray Birch terc. (Hakluyt Society), London 1884, IV, s. 132 vd.

3 Simão Botelho, *O Tombo do Estado da Índia, Subsídios para a História da Índia Portuguesa*, Lisboa 1868, s. 78.

4 Portekizli tarihçi João de Barros'un yazdığına göre, Mükrim'in elindeki gemiler bazı Osmanlı gemi ustaları tarafından (por industria de alguns Turcos) inşa edilmişti (*Da Asia*, Lisboa 1778, Decada III, Livro VI, s. 27).

5 'Fusta', küçük, hafif ve kürekli bir gemi tipidir.

6 Portekiz tarih ve belgelerinde, 'Rum' ülkesinden olan kimseler, diğer bir ifade ile Osmanlı idaresindeki memleketlerde yaşayan halk için bazen 'Rumes' (Rumlular) ve bazen de 'Turcos' (Türkler) deyimini kullanılmıştır.

olmuştu. Barutlarının bitmesi ve doğu rüzgârlarının getirdiği ateşli hastalığının başlaması yanında Bahreyn'in iyi müdafaası adayı yeni bir Hürmüz olmaktan kurtarmıştı⁷. Ancak, belirtmek lâzımdır ki, o zamanlar Basra Körfezinde nâzım rolü oynayabilecek yegâne kuvvet de Portekizliler idi.

II. Osmanlılar'ın Basra Körfezi Kıyılarına Varışı ve Basra'nın Alınışı :

Osmanlılar 1534 yılında, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem fethiyle sonuçlanan İrakeyn Seferi'ne girişmişlerdi. Bu seferin çeşitli sebepleri vardı : Tebriz'den gelen, Erzurum ve Tokat üzerinden Bursa'ya uzanan 'ipek yolu' ile⁸, Basra, Bağdad ve Halep'e uğrayan 'bahar yolu'na⁹ iyice hâkim olmak şüphesiz ki seferin ekonomik sebepleri arasında gösterilebilir. Öte yandan siyâsî ve askerî durum göz önüne getirildiğinde, Suriye ve Mısır'ı önceden fethetmiş olan Osmanlılar'ın sonra da Irak'a doğru uzanıp tüm 'Münbit Hilâl'i egemenlikleri altına almak isteyişleri mantukî sebep olarak görülmektedir.

Bilindiği üzere, Anadolu'nun doğu sınırında Safavî taraftarı Şiîler ile Osmanlı sınır beyleri arasında devamlı bir rekâbet vardı. Ve Osmanlı kontrolünün doğu Anadolu'da Erzurum ve Van Gölü civarına kadar uzanması Sultan Süleyman ve onun vezirleri için pek lüzumlu görülmüş olmalıydı¹⁰. İrakeyn Seferinin başlamasına sebep, önce Safavîler'i terk ederek Osmanlı hakimiyetini tanıyan ve kendisine Bitlis Sancağı verilen Kürt beylerinden Şeref Han'ın tekrar İran'a kaçmasıyla bu sancağın, aslen Teke Sancağı tımarlı sipahîlerinden olan ve bir ara Şah İsmail'in hizmetine girip bilâhare de Osmanlılar'a intisâb eden Ulama Han'a verilmesiyle çıkan anlaşmazlıktı. Ulama Han Bitlis'i muhasara etmiş fakat Şeref Han'ın gelmesiyle başarısız

7 Basra ve Bahreyn seferleri ile ilgili olarak bk. Barros, Dec. IV, Liv. III, s. 348 vd. d.; Diogo do Couto, *Da Asia*, Lisboa 1778, Dec. IV, Liv. IV, Capitulos III ve IV. (Barros ile Couto'nun birbirlerini tamamlayan tarihleri müşterek başlık (Da Asia) altında 1778 yılında basılmıştır). Ayrıca bk. R. S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India*, London 1967 (2. baskı), s. 222 vd.

8 Karş. H. İnalçık, *Encyclopaedia of Islam* (2. edition)'da Bursa mad. Yine aynı yazarın 'The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy', *Studies in the Economic History of the Middle East* (ed. M.A. Cook), London 1970, s. 209-211.

9 A. H. Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*, *English Historical Review*, LXX (London 1915), s. 577-588.

10 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II (Ankara 1949), s. 345 vd.; J.v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, J. J. Hellert terc.; V (Paris 1826), s. 20 vd.; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I: 1578-1590*, İstanbul 1962, giriş kısmı.

kalmıştı. Ancak mücadelesine devam etmişti. Bu sırada da Vezîr-i Âzâm Bitlis'e sefer için harekete geçmişti, ancak Şeref Han'ın öldürüldüğü haberi alınca seferinin yönünü değiştirmiş, Şeref'in oğlu Şemseddin'in mürâcaatı üzerine Bitlis'i ona vermişti. Böylece, belki de isabetli bir siyâset sonucunda Kürt beylerini sâkin halde tutabilmişti.

İbrahim Paşa şimdi de, 1534 yılı nisanında, Bağdad üzerine yürümek istedi. Fakat Defterdar İskender Paşa'nın teklifi ile ordusunu önce Tebriz'e yöneltti. Tebriz hiç kan dökülmeden 1534 temmuzunda alındı¹¹. Eylül ayında da Kanûnî Sultan Süleyman Tebriz yakınlarında Ucan mevkiinde Sadrazamla buluştu ve işte böylece Irak'a karşı hareket başlamış oldu. Sultan, dağlık ve geçişi pek güç arazileri aşır aralık 1534 de Bağdad önünde göründü. Şehre kolayca girdi, zaten Safavî kumandan kaçmakla selâmeti bulmuştu. Artık Kuzey ve Merkezî Irak bölgesine sahip olan Osmanlılar için Basra Körfezi sahilleri, özellikle Basra yolu açılmış oldu.

Osmanlı Sultanı, Bağdad'ta iken (aralık 1534-nisan 1535) o zaman görünüşte İran Şah'ına bağlı olarak Basra'yı idare eden Râşid'den inkıyatını bildiren haber aldı. Râşid, oğlu Manî'yi şehrin anahtarı ve bir mektupla Sultan'a gönderdi ve bağlılığını arzetti¹². Aynı şekilde Cezâyir bölgesi ile Garraf ve Hüveyze'de yaşayan Arap kabîle reisleri de Padişah'ın büyüklüğünü tanıdılar. Hatta Katif ve Bahreyn'den dahi elçiler gelip, hakimlerinin Sultan'a boyun eğdiklerini bildirdiler¹³. Ancak, bu çeşit bağlılıkların ne derece geçici olduğunu zaman gösterecekti.

Basra'da, paralarda Osmanlı Sultanının adının görülmesi ve hutbede isminin okunması 1538 yılında olmuştur. Bu tarihte şehir ve etrafındaki bölgeler vilâyet ünvanıyla Râşid'e bırakılmıştı¹⁴. Kendisinin, vilâyeti muhakkak ki şer'i kanunlara göre ve Bağdad Beylerbeyisinin emirlerine uygun

11 İbrahim Paşa'nın seferi için bk. T. Gökbilgin, Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irak'ın Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı, *Belleten*, XXI (Ankara 1957), s. 448 vd.

12 Bk. Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma nu. 2438, vr. 205.

13 S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, s. 25. 1538 yılında, Portekiz egemenliğindeki Hürmüz'ün kukla Arap hâkiminin veziri Şerefeddin, Sultan Süleyman'a bir mektup göndermiş ve ondan Portekizliler'e karşı yardım istemişti (karş. L. Ribeiro, *Em Torno do primeiro cerco de Diu*, *Studia*, XIII-XIV (Lisboa 1964), s. 102-103.

14 «Mâh-ı mezbûrun yirmi yedinci günü divân-ı hümayûnda namus-ı saltanat muktezâsınca ziyâfet olunub ve takbil-i rikâb-ı hümayûn-ı padişahi ile müşerref olub yine Basra hükümeti eyâlet ünvanıyla kendiyne inayet olunub...» (Peçevi, *Tarih*, İstanbul 1283/1866, I, z. 207. Ayrıca bk. Nazmî-zâde Mürteza, *Gülşen-i Hulefa*, İstanbul 1143/1730, vr. 61b.

bir şekilde idare etmesi gerekiyordu. Râşid'in yönetimi hakkında pek bilgimiz yoktur. Ondan sonra yerine Manî'nin geçmiş ve onun da kısa zaman sonra 'icma'-ı vilâyet müşaveresi'nin kararı ile mevkiini Benu Aman Şeyhi Yahya'ya terk etmek zorunda kaldığını biliyoruz¹⁵. Şeyh Yahya'nın düşüncükleri farklı olmuş, açıktan açığa Osmanlı hegemonyasına karşı olduğunu göstermekten çekinmeyerek Benu Muşâşa ileri gelenlerinden ve Sultan Süleyman tarafından Fırat üzerinde, stratejik durumu pek önemli sayılan Zekiye bölgesini kontrol edebilecek bir kale inşasına Bağdad Beylerbeyi tarafından gönderilen Hurrem Bey'e karşı mücadeleye girişmişti. Fakat mücadelesinde yenilmişti. Osmanlılar, Zekiye hâkimiyetinden sonra Basra'ya daha da yaklaşmışlardı¹⁶.

Şüphesiz ki Basra'da kendi başına buyruk bir idarenin varlığı, Osmanlılar'ın egemenliklerini Basra Körfezi sahillerine, diğer bir deyimle Hint Okyanusu'nun önemli bir giriş-çıkış kaptısına götürmelerine karşıydı. Ve o taraflara inmek Osmanlılar için artık kaçınılmaz olmuştu. Çok geçmeden kendilerini Basra'ya karşı harekete geçirecek sebep de zuhur etti. 1546 yılında Sultan Süleyman, Merkezî Irak'tan Basra'ya kaçan bazı kimselerin geri gönderilmesini talep ettiğinde Şeyh Yahya buna aldırmıyarak Sultanın kuvvetlerini üzerine adeta davet etmiş oldu. Bu tarihte Bağdad Beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın Cezâyir hâkimi Ali ibn Ulyan'a¹⁷ yazdığı bir mektup Osmanlı Devleti'nin güney siyâsetini çok iyi açıklıyor: «*Uzun zamandanberi aramızda büyük bir dostluk var ve birbirimize çok yakın komşuyuz. Muhtelif yerlerden kâfileler emniyet içinde devamlı gelir ve giderler. Bir kaç gün önce Sultanım Hazretleri Basra'ya gitmemi ve orayı feth etmemi ve oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a geçmemi ve yolunu şaşırmuş Portekizliler ile savaşmamı, onların bütün idaresine son vermemi ve onları mahvetmemi emretti. Kuvvetlerim hareket etmek üzeredir. Hem Zekiye üzerinden, hem de*

15 Rüstem Paşa, *Aynı eser*, vr. 239b.

16 Rüstem Paşa, *Aynı eser*, vr. 240b. Ayrıca karşı Hürmüz'ün kale kumandanı Luis Falcão'nun Hindistan Genel Valisine 10 ocak 1546 tarihli mektubu (Lisbon'da Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Cartas de Ormuz a D. João de Castro, vr. 38a).

17 Basra'nın alınışından sonra oraya beylerbeyi tayin edilen Bilâl Mehmed Paşa, Hürmüz kumandanına yazdığı 1547 tarihli bir mektubunda, Şeyh Yahya'ya karşı seferin sebeplerini sayarken bilhassa onun halka zulüm yaptığını belirtmektedir. Elimizde Portekizce tercümesi olan bu mektupta Yahya 'xeque Haya' olarak geçmektedir (Lisbon'da Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Coleção de S. Lourenço, IV, vr. 141a; G. Schurhammer, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und Seiner Nachbarländer, 1538-1552*, Romae 1962, no. 2789).

kara yoluyla geleceğiz. Lüzumlu olan herşey, büyük topraklar, gemiler ve asker için gerekli herşey mevcut. Kurna'da birleşeceğiz, oradan kara ve nehir yoluyla Basra'yı almağa gideceğiz»¹⁸. Basra üzerine yürüme emri alan Ayas Paşa Musul Sancak Beyi Mehmed Bey'i 120 gemi ile harekete geçirirken Zulkadir-oğlu Ali idaresindeki kara kuvvetlerini de Zekiye'ye gönderdi. Kayık ve gemilerle gelen kuvvetler Fırat üzerinden Kurna'ya varıp *عجلة* (Acale?) kalesini aldılar. Bu sırada, Cezâyir bölgesinde Medine şehri hâkimi İbn Ulyan 3000 kişi ile Osmanlılar üzerine gitti ise de yenildi. Nehir kuvvetleri şimdi de kara kuvvetleri ile birleşerek *صدر عشاء* (Sadr-Aşare?) denilen yerde Basra yakasından gelen diğer bir hücumu da bertaraf ettiler. Basra müdâffileri çaresiz kalıp kaçınca Osmanlılar, Ayas Paşa kumandasında 26 aralık 1546(21 şevval 952) günü Basra'ya girdiler¹⁹.

Ayas Paşa Basra muhafızlığını muvakkaten, oranın alınışında hizmeti görülen Bilâl Mehmed Paşa'ya bırakıp Bağdad'a döndü. Bu başarısından dolayı kendisine 200.000 akça terakkî verildi. Bu suretle Basra, doğrudan doğruya Osmanlı kontrolü altında bir beylerbeylik haline geldi ve Bilâl Mehmed Paşa 1.000.000 akça salyane ile ilk beylerbeyi oldu²⁰.

Basra Körfezi boyunca uzanan ticaret yolunun değerini takdir etmiş görünen Osmanlılar, şimdi de Hürmüz'de üslenmiş Portekizliler'e yaklaşmak istediler. Bu gayeleri için, Araplar arasında iyi tanınmış Hacı Fayat adlı bir Arap tüccarı bir mektupla Hürmüz Kumandanı D. Manuel de Lima'ya gönderdiler. Manuel de Lima'nın bu vesile ile Hindistan'daki genel valisine yazdığı mektupta, Hacı Fayat ile konuşmalarını, Ayas Paşa'nın niyetlerini, bilhassa Basra'yı pek mâmur bir şehir haline getirmek istediğini açıkça belirtiyor²¹. Öte yandan Osmanlılar'ın Lahsa(al-Hasa) bölgesini, yâni Arabistan Yarımadası'nın Basra Körfezi kıyılarına bakan kuzey-doğu kısmını nasıl ele geçirdikleri pek iyi bilinmemektedir. Manuel de Lima'nın 1547 yılında Basra'ya gönderdiği ajanı Domingos Barbudo'nun ifşa ettiğine göre, o tarihte Lahsa hâkimi(capitão), Abdullah (Abedela) adlı biriydi ve Osmanlılar'ın Lahsa harekâtına katılmıştı²². Yine, Manuel de Lima'nın başka bir mektubundan öğrenileceği üzere, 1547 yılının ilk aylarında (Luis Falcão'

nun Hürmüz kumandanlığı zamanında) Basra Beylerbeyisi Mehmed Paşa, Lahsa(laçaa)'nın alınmasını emretmiş ve sonra da buranın idaresini bir Arap'a bırakmıştı²³. Katiyetle bilinen olay, 1550 senesinde Basra Beylerbeyisi Ali Paşa(?)'nın Araplar'dan Katif'in teslimini isteyişi ve Araplar'ın da hiç bir direnç göstermeden orayı Osmanlılar'a teslim etmeleridir. Bahreyn'e çok yakın Arabistan sahilindeki bu şehrin kalesine bazı topların ve bir kısım asker(tüfenkci)in yerleştirilmesiyle artık Osmanlılar ile Portekizliler Basra Körfezi'nde burun buruna gelmişlerdi²⁴.

III. Basra Beylerbeyliği'nin Teşkilâtı :

Basra Beylerbeyliğinin kuruluşu ve ilk teşkilâtı ile ilgili olarak şimdiye kadar herhangi bir araştırma yapılmış değildir. İngiliz müsteşrik S. H. Longrigg, yukarıda adı geçen kitabında Osmanlı idaresindeki Irak'ın genel tarihçesini vermeyi hedef tuttuğundan 16. yüzyıldaki Basra Beylerbeyliğine sadece değinebilmiştir. Bazı Türkçe ve Arapça kroniklerden faydalanmış olması takdirle karşılanmalıdır. Ancak, konuyu tam açıklığa kavuşturacak olan belgeler şüphesiz ki Osmanlı arşiv kaynaklarıdır. Londra Üniversitesi profesörlerinden B. Lewis, Arap ülkeleri tarihi için Türkiye arşivlerinin öneminden bahsederken Basra ile ilgili bazı belgeler dahi yayınlamıştı²⁵. Ayrıca, Fransız Profesör R. Mantran da Basra bölgesine ait 959/1551 ve 982/1574-75 yıllarına ait iki kanûn-nâme neşrederek²⁶ Basra'ya dışarıdan gelen malların gümrük resimlerini bilmemizi sağlamıştır. Profesör C. Orhonlu ile J. E. Mandaville'in yukarıda zikrettiğimiz makalelerinde Osmanlı arşiv vesikalarından geniş ölçüde istifade edilmiştir.

23 Cartas de Ormuz, vr. 90a. Ayrıca karş. S. Özbaran, aynı yer, s. 61.

24 I. Wicki, *Documenta Indica*, II (Romae 1950), s. 69; Couto, Dec. VI, Liv. IX, s. 243. Portekiz kralının 'ouvidor' (adli temsilcisi) Liz Thome'nin 24 kasım 1550 tarihli bir mektubunda, Türkler'in Katif'e denizden 6 'fusta'nın taşıdığı 200 kişi ve karadan giden 500 atlı yerleştirdiklerini bildiriyor (Schurhammer, *aynı eser*, nu. 4539). Öte yandan Osmanlı arşiv kaynaklarında, Lahsa'nın 1552 de sancak ve 1555 de de beylerbeylik olarak geçtiği bilinmektedir (bk. C. Orhonlu, 1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor, *Tarih Dergisi*, XVII/22 (İstanbul 1967), s. 5, J. S. Mandaville, The Ottoman Province of al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Journal of the American Oriental Society*, 90/3 (1970), s. 488).

25 The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1951), s. 139-155.

26 Règlements Fiscaux Ottomans, La Province de Bassora (2e moitié du XVI s.), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, X/2-3 (Leiden 1967), s. 224-277.

18 Coleção de S. Lourenço, IV, vr. 140b.

19 Rüstem Paşa, *Aynı eser*, vr. 243b.

20 «...Padışah Ayas Paşa'ya iki yüz bin akça terakkî ve Bilâl Mehmed Paşa'ya on kerre yüz bin akça ile Basra Beylerbeyliğini verdi» (Rüstem Paşa, *Aynı eser*, vr. 243b).

21 Bk. S. Özbaran, Portekiz Devlet Arşivi «Torre do Tombo»nun XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarihi İçin Önemi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, (İstanbul 1970), s. 61.

22 Cartes de Ormuz, vr. 116a.

Dicle ile Fırat Nehirlerinin beraberce aktıkları yer olan Şatt'ül Arab'ın üzerinde ticaretgâh bir şehir olan Basra ve civarı, Osmanlı egemenliği altına girmeden önce, 16. yüzyılın başlarında -1508 yılında- Safavî hükümdarı Şah İsmail tarafından Akkoyunlular'dan alınmıştı. Ancak bu, tam bir Safavî hâkimiyeti demek değildi. Bazı emir ve hâkimlerin ve gerekse Arap kabilelerinin tegallübü, bu bölgenin istikrarlı bir idareye kavuşmasını engelliyordu²⁷. İşte Osmanlılar, Basra'yı 1546 yılında fethedip sağlam temellere oturmuş eyâlet sistemlerini kurdukları zaman şehir gelişmiş, civar bölgeler de, merkezi Basra olan beylerbeyliğin etrafında toplanmağa çalışılmıştır. İmparatorluk merkezine çok uzak bu yerlerin tam zapt u rapt altında tutulması muhakkak ki çok güç olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin temelini teşkil eden eyâlet (beylerbeylik) sistemi iki türlü idi. İlki, timar (dirlik) sisteminin kurulup geliştirildiği salyânesiz (yıllıksız), diğeri ise, gelirin timar tevcihi suretiyle değil de doğrudan doğruya hazine için toplandığı salyâneli (yıllıklı) idi. Salyâneli eyaletlerde beylerbeyi, sancakbeyi ile diğer yönetici ve askerlerin maişetleri, eyâletlerden toplanan vergilerden yapılırdı. Basra ve yakın komşusu Lahsa Beylerbeylikleri bu türdendi²⁸.

1547 de Bilâl Mehmed Paşa'nın ilk beylerbeyliği ile kurulduğu yıldan sonra, -16. yüzyılın ikinci yarısında- varlıklarını ve çalışma sistemlerini arşiv kaynaklarından bildiğimiz Basra livâ(sancak) larının ilk defa nasıl tesbit ve teşkil edildiklerini kestirmek şimdilik güç görülmektedir. Birçok kanal ve adacıklardan ve pekçok yerde de verimsiz saharadan müteşekkil beylerbeyliğin sınırlarını bilmek zaten mümkün değildir. 1552 senesinde Basra Beylerbeyi olarak bilinen Kubad Paşa'ya bir belgede²⁹ 'Cezâyir ve Basra Beylerbeyisi' diye hitab olunması belki de bu bölgenin bir ara, geçici de olsa, bu isimde bir beylerbeylik olarak düşünülmesi nedeniyledir³⁰. Ancak bu tarihten sonraki vesikalarda, özellikle 961/1553 yılına ait Ruûs defteri kayıtlarında Basra Beylerbeyliğini, Cezayir bölgesini de içine alır şekilde 'Basra Beylerbeyliği' adı altında daha geniş olarak teşkilâtlandığını anlıyoruz³¹. Daha geç tarihli belgelerin ışığı altında Basra Beylerbeyliğinin şu livâlardan

27 Karş. *İslam Ansiklopedisi ve Encyclopaedia of Islam* (2. edition)daki Basra mad.

28 Karş. H. İnalcık, *Encyclopaedia of Islam* (2. edition)da Eyalet mad.

29 İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Koşular 888, vr. 394a, 487b.

30 Aynı belgede (vr. 394a) Kubad Paşa'dan Cezâyir ve civarında şer'i hükümlerin tam işletilmesi, tüccar ve reayaya bilhassa dikkat edilmesi istenmektedir. Orada kendisine «ol vilâyet sana taviz ve itimat olunmuştur» diye hitap olunmuştur.

31 Başbakanlık Arşivi, Kamil Kepeci tasnifi, Ruûs Defterleri, nu. 212, s. 9, 14.

meydana geldiğini görüyoruz: Garrâf, Hemmâr, Medine, Kurna, Rahmâniye, Zekfiye, Fethiye, Sadr Sevib, Turre-i Cezâyir, Zernuk, Ebu Arbe, Ma'dan, Kin Kinad(?), Vâkî, Cârûz, Taşkoprü, Akçakale, Arca, Maharri, Şerif ve Remle³².

Beylerbeyinin oturduğu sancak(paşa sancağı) olan Basra, 16. asır ikinci yarısında mâmur bir şehir olarak görülmektedir. 1563 yılında Basra'dan geçen Venedikli tüccar Caesar Fredericke bu şehir için «Hürmüz'le yapılan baharat ticâretinin pek faal olduğu bir şehir. Aynı zamanda bölgede üretilen mısır, pirinç ve hurma pek boldur»³³ demektedir. Şehir halkı ve esnafından, Basra ile diğer sınır beldelerine giren-çıkan mallardan alınan vergiyi gösteren Basra kanûn-nâmesinden bunu anlamak mümkündür³⁴. Esas Basra bir sur ile çevriliydi ve sur bir kaleye açılmaktaydı. Kale civarında bir küçük hendek olup nehir vasıtasıyla dolduruluyordu³⁵.

Manuel de Lima'nın mektubuna göre³⁶, Osmanlılar Basra'yı almak üzere, yardımcı kuvvetler haric, 2.200 yeniçeri ile gelmişlerdi. Fetihden sonra, 'espingardeiros'³⁷ olarak izah edilen bu kuvvetlerin 1.500 tanesi esas Basra kalesine, 700 ü de şehre yerleştirilmişti. Bu temel kuvvetlerin yanında sancaklar ve nahiyeler ile, hem karada ve hem de denizde gerektiğinde hazır olan Azablar ve Gönüllüler vardı ki bunlar da ayrıca teşkilâtlandırılmıştı³⁸. Beylerbeyliğin Basra Körfezi'ne açıldığı yer stratejik durumu itibariyle pek mühim sayılan 'Morozi'³⁹ adacığiydi. Osmanlılar buraya küçük de de olsa bir garnizon yerleştirmişlerdi. 1550 yılında, Portekizliler Basra'ya yapmak istedikleri sefer için burayı Türkler'den alıp geçici olarak üs yapmışlardı⁴⁰.

32 Karş. Ruûs Def. 225, s. 13, 222-225 (bk. Ek), Başbakanlık Arşivi, Divân-ı Hümayûn Mübimme Defterleri (kısaltması: MD), IV, s. 58, MD, V, s. 36, MD, XXXIII, s. 11, Mantran, Rèlements..., s. 227-257. Sayılan livâların herbirini harita üzerinde tesbit etmek ve bilhassa kabile adlarına tekâbüll eden livâları kâğıt üzerinde göstermek pek güçtür. 'Vera Delineatio Civitatis Bassora', Paris 1680? (bk. the Catalogue of Printed Maps, British Museum, 49475 (1)) kabataslak da olsa birçok livânın yerini göstermektedir (bk. Levha V).

33 R. Hakluyt, *Voyages*, (Everyman's Library), London 1962, III, s. 203.

34 Mantran, Rèlements..., 227 vd.

35 *As Gavetas de Torre do Tombo*, V (Lisboa 1965), s. 140.

36 Cartas de Ormuz, vr. 88a.

37 Bu askerler Portekizce mektupta 'Espingardeiros' olarak geçiyor. Bu da Türkçe'de 'tüfenkçi' den başkası değildir (karş. V. J. Parry, *Encyclopaedia of Islam* (2. edition)da Harb mad.

38 Bk. Ek.

39 MD, VII, s. 145.

40 Couto, Dec. VI, Liv. IX, s. 334. Ada Portekiz kaynaklarından 'Morzique' olarak geçiyor.

Basra Beylerbeyliği'nin devam edebilmesi şüphesiz ki Basra'da mevcut tersanenin faaliyeti ve yapılan gemilerin toplarla mücehhez kılınmasıyla kaimdi. 1563 de beylerbeyinin izniyle Basra tersanesini gezen Portekizli ajan Simão da Costa, orada 5 adet yeni yapılmış kadirga (galle) gördüğünü, en büyüğünün 20 oturaklı, 3 tanesinin 18 ve bir tanesinin de 16 oturaklı olduğunu yazmıştı. Bunlar dışında kalyon tipi gemilerle, Cezâyir bölgesinde kullanılabilecek küçük çapta gemiler gördüğünü, ancak gemilerin inşası için getirilen kerestenin pek dayanıklı olmadığını bildiriyordu⁴¹ Gemiler için lüzumlu kereste Maraş dağlarından, Suriye bölgesinden ormanlıklardan kesilip Birecik yoluyla Basra'ya ulaşmaktaydı⁴² ve bazen de gemiler Birecik'te inşa edilip hazır olarak Basra'ya yollanmaktaydı⁴³. Gemi inşası ve teçizâtında kullanılan levazimat Diyarbakır, Bağdad ve Haleb beylerbeyliklerinden temin ve gemiler Basra'da dökülen çeşitli boyda toplar ile teçiz edilirdi⁴⁴. Donanma faaliyetinin önemine binaen, 1571 yılına kadar Basra'da Remle Kapudanlığı'nın kurulmuş olduğunu görüyoruz⁴⁵. 985/1577 tarihli bir ruûs kaydında Lahsa'da kaptanlık tesis edilmiş olduğu ve bu mevkie de Basra'da donanma kethüdası Mahmud'un getirildiği bildirilmektedir⁴⁶.

IV. Basra Körfezi'nde Osmanlı-Portekiz Rekâbeti :

Osmanlılar, Basra'yı aldıktan sonra, Hürmüz'ün Portekizli kumandanı vasıtasıyla Portekizliler'e yaklaşmak istemişlerdi, ancak bu, siyâsî bir sonuc vermemişti. Yaklaşma, şüphesiz ki Körfezdeki Portekiz menfaatlarını balatalayacak nitelikteydi. Yâni, Portekizliler'in, Basra Körfezi boyunca uzanan ticâret yolunun monopolini Osmanlılar'a kaptırması düşünülemezdi. Zaten Kızıldeniz'de hakimiyet kurmuş olan Osmanlılar'ın 1550 yılında Katif'i de ele geçirmeleri rakipleri için alârm oldu. Cezâyir'deki Arap reislerin de çağrılarını bahane eden Hindistan genel valisi D. Afonso de Noronha, Türkler'in kendilerine çok yaklaştığını tehlikeli göyerek onlara karşı aktif bir

41 *As Gavetas...*, V, s. 141, 142.

42 MD, X, s. 270, MD, XXXII, s. 70. Ayrıca bk. C. Orhonlu — T. Işıktaş, Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat, *Tarih Dergisi*, XIII/17 (1963), s. 79.

43 MD, IV, s. 82.

44 MD, V, s. 320; İstanbul Başbakanlık Arşivi, Maliye Defterleri, nu. 2775, s. 632.

45 Ruûs, nu. 225, s. 233 (bk. Ek).

46 Ruûs, nu. 231, s. 127.

politikanın güdülmesini istedi. D. Antão de Noronha'yı 7 gemi (galee) ve 1.200 kişi ve ayrıca Hürmüz'den de katılan kuvvetlerle Katif üzerine gönderdi. 400 yeniçerinin müdafaasına rağmen Katif kalesi tahrib edildi. Ancak, D. Antão de Noronha oraya herhangi bir kuvvet bırakmaktan çekindi ve şimdi de Basra'ya doğru yelken açtı. Şatt'ül Arab ağzındaki 'Morzique' adasına geldiğinde Arap şeyhlerinden beklediği yardımı göremedi. Üstelik Basra Paşa'sı⁴⁷ tarafından kendisine, bütün Müslümanlar'ın beraberce Hıristiyan Portekizliler üzerine yürüyecekleri haberi ulaştırıldı. Gerçekle ilgisi olmayan bu haber D. Antão'yu inandırmaya yetti. Portekizli kumandan hiçbir faaliyette bulunamadan Hürmüz'e döndü(1550)⁴⁸. Bu, o tarihlerde Basra'da henüz gemi inşa faaliyetlerine tam girişemiyen Osmanlılar için atlatılmış bir tehlike sayılmalıdır.

Şimdi sıra Osmanlılar'ın mukabil hareketine geldi. Tecrübeli denizci ve âlim Pîri Reis, nisan 1552 de 25 gemi ve 800 asker ile önce Maskat ve sonra Hürmüz üzerine gitti. Ancak sefer istenilen sonucu veremedi. Esir, mal ve paradan gayri ele birşey geçmedi. Üstelik Türk donanması Basra'da kilitli kaldı⁴⁹. Sultanca başarısız sayılan bu sefer neticesinde ihtiyar denizcinin hayatına son verildi. Ardından, Murad Reis ile Seydî Ali Reis'in Osmanlı gemilerini Kızıldeniz'e getirme çabaları hep neticesiz kaldı. Hatta gemiler Portekizliler'in ellerine düşmekten kurtulamadı⁵⁰. Seydî Ali Reis'in cesurâne hareketleri takdire şayandı, fakat Portekizliler, Okyanus denizcileriyle ve gemileri de yüksek ve sağlamdı.

1556 yılında Goa'dan gelip Basra üzerine gitmek isteyen Portekizli Amiral D. Álvaro da Silveira'nın seferi akim kaldı. Körfez'de çıkan bir fırtına gemilerini Hürmüz'e sürükledi, hatta birçoğunu tahrib etti⁵¹.

1559 da Osmanlı kuvvetleri ile Portekizliler'i karşı karşıya getiren olay, Lahsa Beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın Bahreyn Adası üzerine yaptığı bir sefer oldu. Merkezden izinsiz yapıldığını Mühimme Defterleri kayıtlarından anladığımız bu teşebbüs, Osmanlılar için tam bir başarısızlıktı. Adaya asker

47 Couto (Dec. VI, Liv. IX, s. 334)'da Ali Paşa (Alybaxa) olarak geçiyor.

48 D. António'de Noronha'nın seferi için bk. Couto, Dec. VI, Liv. IX, s. 244, 327-338.

49 Couto, Dec. VI, Liv. X, s. 406 vd.; C. Orhonlu, Hint Kaptanlığı ve Piri Reis, *Bellelen*, XXX/134 (1970), s. 235-254.

50 Murad ve Seydî Ali Reis'in maceraları için bk. Seydî Ali Reis, *Mirat'ül Memlik*, İstanbul 1313/1895, s. 13-21; Couto, Dec. VI, Liv. X, s. 487-494, 538 vd. d. Ayrıca bk. C. Orhonlu, Seydî Ali Reis, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 39-56.

51 Couto'ya göre bu sefer, Cezâyir'deki Arap kabûlelerine yardım için yapılmıştı (Dec. VII, Liv. III, s. 206).

çıkarmasına ve hatta bir ara Bahreyn'e yardıma gelen Portekizliler'i mağlûbiyete uğratmasına rağmen Mustafa Paşa, önceden düşmana iki kadırgasını kaptırmış ve kayıklarını da yaktırmış olduğundan Basra ve Lahsa ile irtibatı kaybetmiş, adeta mahpus kalmıştı. Sonuç olarak, Mustafa Paşa yaralanıp ölmüş ve Levant rüzgârlarının getirdiği hastalık zaten aç ve susuz askeri kırıp geçmişti. Kalanlar Portekizliler'le anlaşma yoluna giderek silâhlarını teslim ve 12.000 'cruzados'⁵² ödemek şartıyla Portekiz gemileri tarafından Lahsa'ya taşınmıştı⁵³. Ada hâkimi Murad Reis (Osmanlı denizcisi Murad Reis'ten ayırt edilmelidir) bu defa Portekizliler'i iltizamlı egemenliğini korumuş oldu. Esasında menfaati onu icap ettiriyordu. Bahreyn halkından Osmanlı idaresini isteyenler de yok değildi.

Bahreyn olayından sonra Osmanlılar'ın Portekizliler'e yeniden yaklaştığını görüyoruz. Açık denizdeki mücadele apaçık Osmanlılar'ın aleyhine idi ve ticâret yollarından arzu edilen kâr sağlanamıyordu. İşte böyle bir düşünce, 1562 yılında Basra Beylerbeyini barışçı bir adım atmağa zorladı. Beylerbeyinin iyi niyet elçisi durumu Hürmüz'e iletmişti⁵⁴, orası da Goa'ya bildirdi. Müracaatı müspet karşıladığı anlaşılan genel vali, durumdan emin olabilmek için 1563 de Antonio Teixeira adlı bir elçiyi İstanbul'a gönderdi. Couto'ya göre, Sultan böyle bir istekte bulunmadığını izhâr etmişti⁵⁵. Ancak, 28 muharrem 972/6 eylül 1564 tarihli bir nâme-i şeriften anlıyoruz ki, Osmanlı Sultanı Portekiz elçisine karşı iyi davranmış, iki imparatorluk arasında iyi ilişkiler kurulmasından kaçınmadığını belirterek, bilhassa Portekizliler'den Cezâyir, Basra Körfezi, Hindistan, v.s. taraflarındaki Müslüman tüccara karşı kötülük yapılmamasını istemişti⁵⁶.

Osmanlılar ile Portekizliler arasındaki bu siyâsî yazışmalar pek faide sağlamadı. Gayret sadece elçi teatisinden ibaret kaldı. Okyanusta korsanlık hareketleri almış yürümüşü ve gûyâ devletlerin iyi niyetlerine parcel değildi. Tüccarın da yıldığı bu idi.

Basra Körfezi'nde 1559 dan 1573 yılına kadar durum Okyanus'a nis-

52 'Cruzado', 400 reis tutarında Portekiz parasıydı.

53 Bahreyn seferi için bk. Couto, Dec. VII, Liv. VII, s. 110 vd. Diogo de Couto Portekiz'den Goa'ya bu sefer yılında asker olarak gelmişti. Eseri, gerek Bahreyn seferi ve gerekse diğer Osmanlı meseleleri ile ilgili olarak pek kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Sefer için ayrıca bk. C. Orhonlu, 1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor, *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1967), s. 1-16.

54 As Gavetas..., V, s. 137.

55 Dec. VII, s. 44-46.

56 MD, V, s. 70.

petle daha sâkin idi. Osmanlılar 1570 de Hürmüz'e karşı bir sefer düşünmüşlerse ve bunun için de 20 kadırga yapılmasını kararlaştırmışlarsa⁵⁷ da niyetleri kâğıt üzerinde kalmıştı. Bir Mühimme kaydında⁵⁸, 1573 yılında bu defa Portekizliler'in tedirgin oldukları, bu arada Bahreyn'i basıp bazı kimseleri esir edip birkaç gemi zaptettikleri bildirilmektedir. Hatta diğer bir Mühimme kaydında⁵⁹ da Portekizliler'in 12 kadırga ve iki kalyon ile gelip birkaç tüccar gemisini zaptettikleri ve Lâr [istan] elçisini de esir ettikleri yazılıdır. Şüphesiz ki bu hareket Basra Körfezi kıyılarındaki Osmanlı toprakları için tehlikeli görülmüştü. Sonunda Osmanlılar'ı yeni bir takım faaliyetler için düşündürmüştü. Bu da tampon ada Bahreyn'in fethi meselesi olmuştu⁶⁰. Ancak bu proje de İstanbul ile Basra, Lahsa ve Bağdad arasında yazışmalarda kalmıştı. 1577 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Osmanlılar fetihten vazgeçerek, eldeki sahilleri muhafaza yoluna gitmişlerdi. Bu iş için Basra'da Donanma-i Hümayûn Kethüdası olan Mahmud, Lahsa kapudânı olarak tayin edilmişti⁶¹.

V. Arap Kabileleri ve Osmanlı İdaresi, Ulyan-oğlu :

Çok geniş bir sahaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Basra Beylerbeyliği, komşusu Lahsa Beylerbeyliği ile birlikte imparatorluğun güney-doğu köşesinde merkeze en uzak yerlerden birini teşkil ediyorlardı. İstanbul'dan gönderilen veya oraya yollanan bir haber hedefine ancak 40 günde ulaşabiliyordu. İşte böyle bir bölgede, Portekizliler ile İran yanında devlet otoritelerini uğraştıran bir de başka problem vardı: Arap kabileleri. Osmanlı tarih ve belgelerinde 'Cezâyir Arabları'⁶² diye geçen bu bedevî Araplar kontrolü en güç olan unsurlardı. Kendilerine ancak kayıklar vasıtasıyla yaklaşılabiliyorlardı⁶³. Halkın çoğu Şii idi ve Osmanlılar'ın amansız düşman-

57 MD, IX, s. 8.

58 MD, XXII, s. 317.

59 MD, XXII, s. 322.

60 MD, XXII, s. 43; MD, XXVII, s. 76, 81; MD Zeyli, III, s. 128, 166; MD XXX, s. 353.

61 Ruûs, nu. 231, s. 127; MD, XXXI, s. 338; MD, XXXIII, s. 184.

62 Cezâyir, yukarıda da açıklandığı üzere, Dicle ve Fırat nehirleri ile Şattü'l Arab suyunda ve bunların meydana getirdiği bataklıklarda küçük kale ve köyleriyle birçok adacıklardan mürekkepti.

63 C. Orhonlu — T. Işıksal, Osmanlı Devrinde Nehir..., s. 97 vd. Ayrıca bk. Barros, Dec. IV, Liv. III.

larıydı. Üzerlerinde İran'ın da etkisi vardı. Osmanlı devleti bunları kontrol altına alabilmek için bir hayli zahmete giriyordu. Basra Beylerbeyi ekseriya Bağdad, Diyarbakır ve Şehrizor Beylerbeyliklerinden yardım görmek zorunda kalıyordu. 1563 yılındaki Simão da Costa, bu kabilelerden Osmanlı otocitelerinin pek çekindiklerini, Basra tersanesindeki gemileri gelip yakmalarından korktuklarını bildiriyor⁶⁴. Aynı yıldaki C. Fredericke «[Burası] Türkler tarafından alınmıyor, çünkü deniz ülkeyi kanallar ve adalara bölmüş. Bu sebeple Türk burada onlara karşı ne karadan ve ne de denizden ordu getirebiliyor. Diğer bir sebep de adalarda oturan kimselerin çok güçlü ve savaştı olmalarıdır» diye anlatıyor⁶⁵. Bu iki seyyahın 20 yıl sonra (1583) Basra'dan geçen İngiliz tüccar M. Ralph Fitch de şunları söylüyor: «Basra eskiden Araplar'ın idaresinde idi, fakat şimdi Türk hâkimiyetindedir. Ancak, onlardan bazılarını Türk elde edemiyor, çünkü Fırat nehrinde bazı adaları ellerinde tutuyorlar ve Türk de bu durum karşısında birşey yapamıyor. Çoğu hırsız olup yerleşik hayatları yoktur, aksine bütün develeri, keçileri ve atları, karıları ve çocuklarıyla bir yerden başka bir yere göç ediyorlar»⁶⁶.

Cezâyir Arapları içinde en egemen rolü oynayan Ulyan Oğulları olmuştur. Bu aileden Mîr Ali ibn Ulyan daha 1546 yılında, Portekiz'in Hürmüz kumandanına baş vurarak onu Osmanlı tehlikesine karşı uyarılmış ve ondan yardım istemişti⁶⁷. Portekizliler her ne kadar bu tarihte harekete geçmemişlerse de 1550 senesinde yine bazı Arap şeyhlerinin daveti ile Basra üzerine gitmek istemişlerdi⁶⁸. 1549 da aynı Ali ibn Ulyan Basra yollarını kesmişti. Kendisini cezalandırma işi Bağdad muhafızı Tamarrad Ali Paşa'ya verildi. Ali Paşa, Garraf sancağı beyi Ali Bey'in de kuvvetlerine katılmasıyla Medine'deki Ulyan oğlunu tedibe gitti. Üç günlük dayanmadan sonra isyancılar teslim olmayı, Osmanlı Devletine her yıl 15 sikke altın vermeyi ve bu arada Acel, Sadr ve Kurna kalelerini tekrar inşa etmeyi kabullendiler⁶⁹. Ancak söz yerine getirilmedi. 9 safer 959/6 Ocak 1552 tarihinde Basra Beylerbeyine yazılan bir hükümden Osmanlılar'ın Basra civarına tam hâkim olmadıkları anlaşılıyor⁷⁰. Bu tarihten bir veya iki yıl sonra (1553) Basra Beylerbeyi Kubad Paşa 2.000 gönüllü ve mahalli Araplar'dan katılan yar-

64 *As Gavetas...*, V, s. 139.

65 Hakluyt, *Voyages*, III, s. 203.

66 Hakluyt, *Voyages*, III, s. 283.

67 Coleção de São Lourenço, IV, 139a.

68 Bk. önde s. 60-61.

69 Nazmi-zâde Mürteza, *Gülşen-i Hulefa*, İstanbul 1143/1730, vr. 63a.

70 Koşuşlar 888, vr. 62a.

dımcı kuvvetlerle Ulyan oğlunun üzerine yürüdü. Artık Ali ibn Ulyan yenilmiş gemileri de tahrîb edilmişti⁷¹.

Fakat Arap kabilelerinin Osmanlı Devletine karşı faaliyetleri katıyen durmamıştı ve Basra Beylerbeyinin işi gerçekten zordu. Basra'dan geçen tüccarlar da bu Araplar'dan çok çekinir, Osmanlılar'ı kendileri için koruyucu sayarlardı. Zira her iki taraf da ortak tehlike karşısındaydı.

1564 yılında Araplar'ın Basra'yı kuşattıklarını görüyoruz. Mühimme kayıtlarında, baskında 'Frenkler'(Portekizliler)'in de rol oynadıkları bildiriliyor. Basra Beylerbeyi çok zor durumda kalmıştı. Şehrin kurtarılmasında Bağdad'dan gelen kuvvetler kâfi gelmemiş, Şehrizor Beylerbeyisinden dahi yardım istenmişti⁷².

71 Matrakçı Nasuh, *Süleyman-nâme*, İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi. Yazma nu. 379, vr. 170.

72 MD, V, s. 49, 51; MD, VI, s. 580.

EK :

**KK, Ruûs 225, s. 222-225 e göre Basra Beylerbeyliği'nin
İdari Taksimatı ve Yönetimi**

Konstantiniyye, 27 Zilkade 980
30 Nisan 1572

Basra Beylerbeyisi Ali Paşa arzları mücibince ferman olunan tebedülât-ı elviye ve tevcih olunan menâsıbdır. Mâh-ı mezbûrun on beşinde arz olunmuştur.

- Livâ-i Garraf,
Medine beyi Haydar Bey'e bedeliyle⁷³ buyruldu.
- Livâ-i Medîne,
Garraf beyi Said Bey'e bedeliyle buyruldu.
- Livâ-i Rahmâniye,
Saffa (صفا) beyi olan Mehmed Bey'e bedeliyle buyruldu.
- Livâ-i Saffa, tabi-i Lahsa,
Rahmâniye beyi Pervez Bey'e bedeliyle buyruldu.
- Livâ-i Taşköprü,
Livâ-ı mezbûrdan sabıka azl olunan Sam Bey'e bedeliyle buyruldu.
- Livâ-i Akçakale,
Kinahiye'den mazul Hüseyin Bey'e bedeliyle buyruldu.
- Livâ-i Kinâhiye,
Remle kapudâni olan Arslan'a [bedeliyle] buyruldu.
- Livâ-i Kin Kinebad (كين كينباد),
Hemmar beyi olan Sinan Bey'e bedeliyle buyruldu.

73 Bedeliyle, yâni yıllık geliri ile buyruldu.

Livâ-i Hemmar, der Vilâyet-i Basra,

Basra Beylerbeyisi mektub gönderüb sabıka Basra kapudâni olan Sinan livâ-ı mezbûr kendüye olmak şartıyla hasların iki yüz bin ziyâde ile iltizâm ve kabûl idüb halâ livâ-i mezkûr Azabları⁷⁴ ağası olan Veli livâ-i mezbûr kendüye olmak şartıyla mezbûrdan iki yüz bin akça ziyâde ile kabûl ve iltizâm eyledüğün ve mezbûra livâ-i merkûm mahal olduğun arz itmeğın şartı üzere virilmek buyruldu.

Ağalık-ı Azebân-ı Hemmar,

On beş akça [yevmiye] ile Basra çavuşlarından olan Muzaffer'e virilmek buyruldu.

Livâ-i Turre-i Cezâyir (طرمة جزائر),

Koban gönüllüleri ağası olan Hüseyin Bey'e buyruldu.

Ve mezbûrun ağalığı Cârur azabları ağası olan Üveys Ağa'ya virilmek buyruldu.

Ve Üveys'in mezbûr ağalığı Kale-i Cârur kethüdası olan Şeref nam kullarına virilmek buyruldu.

Ve mezbûrun kethüdalığı on beş akça ile Rahmâniye bölük başlarından olan Ferruh nam kimesneye virilmek buyruldu.

Terakkî⁷⁵,

Müşarünileyh Basra Beylerbeyisi arzıyla Ma-dan Beyi Ali Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla Katif beyi Ali Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla Sadr Sevib beyi Ahmed Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla Sadr Sevib beyi Ahmed Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla Zernuk beyi Ahmed Bey'e yirmi bin akça terakkî buyruldu.

74 Azablar (veya Azaban), Osmanlı kuvvetleri içinde, gerek karada ve gerekse denizdeki savaşlarda kullanılan ve devşirme olmayan bir sınıftı.

75 Terakkî, burada, normal gelire ek manâsındadır.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla Saffa Beyi Çerik oğlu Mehmed Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Terakkî,

Müşarünileyh arzıyla [Lahsa Beylerbeyliğinde] Tehemmiye beyi olan oğlu Murad Bey'e yirmi bin [akça] terakkî buyruldu.

Livâ-ı Tavîl,

Haleb züemasından ol vilâyette istihdâm olunan zaim Salih'e virilmek buyruldu.

Livâ-ı Remle,

İki yüz bin akça salyâne ile Lahsa'da sancak beyi olub defterdar hizmetinde olan Mehmed Bey'e bedeliyle buyruldu.

Livâ, der Lahsa bi salyâne,

Ve Remle beyi olan Ferruh Bey'e Lahsa'da Mehmed Bey'in salyane-siyle muhafaza sancağı virilmek buyruldu.

Livâ-ı Vâkî, der karb-ı Cezâyir,

Basra'da iki bin akça zeamete mutasarrıf Ferhad Ağa'ya buyruldu.

Çavuşluk, Dergâh-ı Âlî,

Haleb'da yirmi bin zeameti olub Basra'da tahsil-i malda sayı ve kifâyesi [olan] Abdî nam zaim zümre-i mezbûreye ilhak buyruldu.

Yevmi on akça ile dergâh-ı Ali çavuşlarından olan Ahmed için tahsil-i malda sa'yi zahir olmuştur deyu arz itmeğin mezbûre üç akça terakkî virilmek buyruldu.

Ve Basra'da nâhiye-i cenûbda yirmi bin akça ile girü Yahya zeametine mutasarrıf olan bender yerlü Tat⁷⁶ olub refi lâzımdır deyu zeameti otuz akça ile Basra gönüllüleri kethüdası olan İlyas'a otuz bin akçalık üzere virilmesin arz itmeğin sülûsan üzere virilmek buyruldu.

Ve Basra gönüllüleri kethüdalığı girü kırk akça ile baş bölük başı olan Lütfi'ye arz itmeğin virilmek buyruldu.

Ve Basra mîr-i alemlî olan Derviş'e girü kırk akça ile Basra dizdarlığın arz itmeğin mezbûre virilmek buyruldu.

Ve mîr-i alemlîk dahi otuz akça ile Basra müteferrikalarından olan Seyyid Abdullah'a iki akça terakkîyle virilmek buyruldu.

⁷⁶ Tat, Osmanlılar'ın maiyetlerinde bulunan Kürt ve İranlılar'a verdikleri tahkîr edici mahiyette bir isimdir.

Ve mezbur müteferrikanın gedüğü Rahmaniye dizdarlığından ma'zul Şehsuvar'a yirmi akça ile arz itmeğin virilmek buyruldu.

Ve Cezayir-i Cedid'de, عفار (Afar?) nahiyesinde yirmi bin zeameti olan Heykel(?) pir ve ama ve amel-i mandadır deyu zeameti yirmi [bin] akça ile Basra gönüllülerinden olan Muin Bey oğlu Nasır'a arz itmeğin virilmek buyruldu.

Basra Beylerbeyisi mektub gönderüp Haleb'e tâbi Kilis Sancağında olan çiftliği oğlunun zeameti olub baded tahrîr vilâyet kâtibi baş karyesi olan obrim (?) nam karyeyi ahara virüb ol sebep ile çiftliği haraba müteveccih olub hala karye-i mezbûre girü oğlunun zeametine ilhak olunmamak ve anun bedeli oğlu elinde olandan karye sahibine virilmesin arz itmeğin virilmek buyruldu.

Ve müceddeden bina olunan شرش (Şereş veya Şerîş) gönüllülerine ağa lâzım olub Basra kapudânı olan İlyas'a elli akça ile virilmek buyruldu.

Ve Basra'da kapudanlık ve donanma kethüdası olan Abdî'ye girü elli akça ile virilmek buyruldu.

Ve anun kethüdalığı baş reis olan Ahmed'e arz itmeğin virilmek buyruldu.

Terakkî,

Basra hazinesinde defterdar olan Hasan için tahsil-i malda sa'yi zahir olmuştur deyu arz itmeğin mezbûre yirmi bin akça terakkî virilmek buyruldu.

Ve Basra defterdarının oğlu olub yevmi yirmi akça ile Basra müteferrikalarından Hüseyin'e Diyâr-ı Bekir'de bedeli zeamete arz itmeğin bedeli zeamete emr-i şerif virilmek buyruldu.

Ve yirmi bin zeametiyle Basra rûznamecisi olan Mehmed'e müceddeden bina olunan Böğürdelen ağalığı elli akça ile virilmesin arz itmeğin virilmek buyruldu.

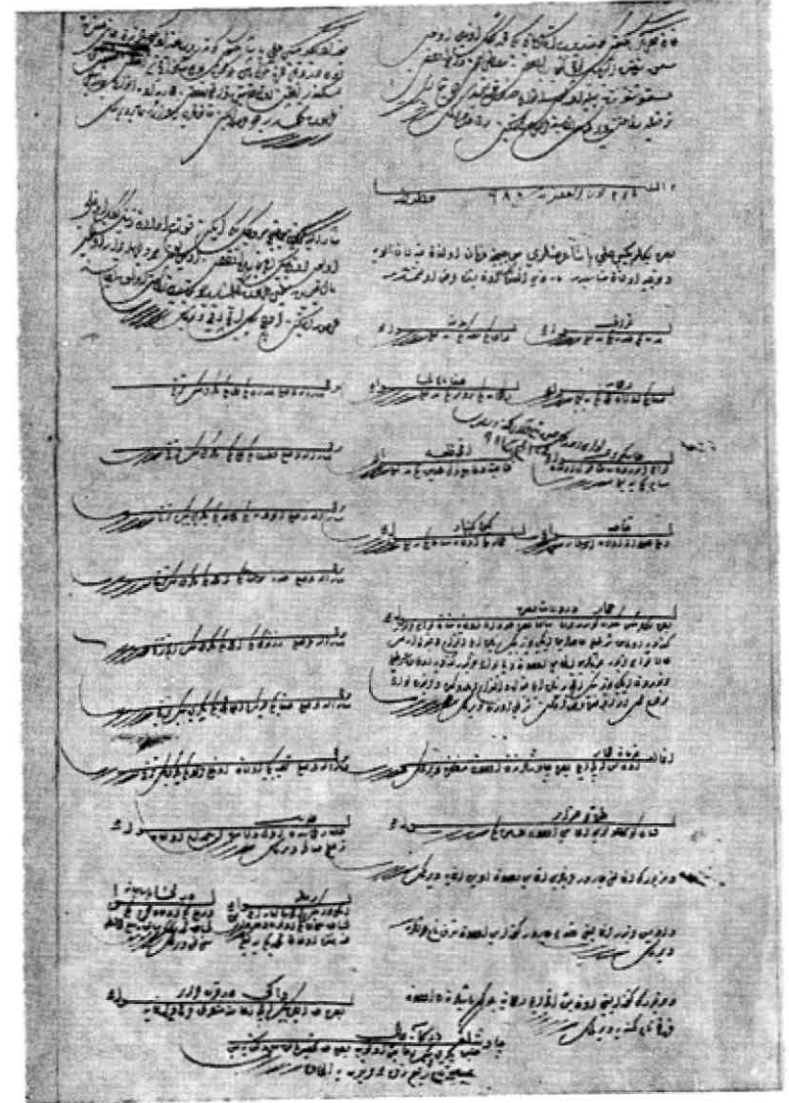
Ve rûznameci tahvilinden Nehr-i Hamdan zeameti kırk akça ile Basra dizdarı olan İvaz nam kullarına otuz bin akça ile virilmesin arz itmeğin virilmek buyruldu.

Ve Zekiye sancağında yirmi bin akça zeameti olan Abdülmehdi fevt olub zeameti yevmi yirmi akça ile Basra gönüllülerinden olan Ferruh'a arz itmeğin virilmek buyruldu.

- Ve Basra'da yirmi beş bin zeameti olan Ali ziyâde terakkîye arz itmeğın beş bin terakkî buyruldu.
- Ve Bağdad'da zeamete memur olan Basra mukataacısı Mustafa dahi ziyâde terakkî arz itmeğın beş bin akça terakkî virilmek buyruldu.
- Ve Bağdad'a tâbî حالمس (Halis) nâhiyesinde altı bin altı yüz akça timarı olan Hüseyin ol serhadde olub minbad kendüye olmak şartıyla timarı oğluna virilmesin arz itmeğın kanun üzre oğluna virilmek buyruldu.
- On dört akça ile Basra çavuşlarından Memi b. Abdullah'a Diyar-ı Bekir'de timar arz itmeğın sülûsan üzre virilmek buyruldu.
- Ve Zernuk gönüllülerinden sekizinci bölükte on beş akça ulûfesi olan Bekir b. Ömer'e sülûsan üzre Haleb'de timar virilmek buyruldu.
- Ve Cezayir-i Cedid'e tâbî Afar nâhiyesinde atıl ve batıl olan ..... (?) nam harâbeyi mamur ve abadan itmek ve âhar yerde timar olmamak üzre on iki akça ile Zernuk gönüllülerinden olan Ali'ye arz itmeğın bedeli şart-ı mezbûr üzre virilmek buyruldu.
- Ve Basra ahâlisinden Ali kimesnenin emlâkından defter mûcibince yılda mirîye dört bin akça aid olub bervechi maktuğ virmek şartıyla dört bin akçalık emlâkından yılda altı bin virmeğe razı olduğun arz itmeğın vech-i meşruh üzre emr-i şerif virilmek buyruldu.
- Ve mirîye yılda sekiz yüz akça aidesi olan Ali nam zaim dahi bir maktu mülkünden bir yılda bin akça vermeğe mültezim olmuştur deyu arz itmeğın vech-i meşruh üzre emr-i şerif virilmek buyruldu.
- Ve mahlûl olan Basra Azabları kethüdalığı yevmi yirmi bir akça ile baş reis olan Ali'ye arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve ممر (Maarra?)da yirmi bin zeameti olan oğlu İbrahim fevt olup zeameti Basra'da kırk bin zeamete müstahak olan diğerk oğlu Ömer'e virilmesin arz itmeğın noksanı teknil olunmak üzre emr-i şerif virilmek buyruldu.
- Ve gönüllüyân-ı Böğürdelen kitâbeti on sekiz akça ile Cârur kâtibi olan Hızır'a virilmek buyruldu.
- Ve Böğürdelen varoşu Azablarına Basra şakirdlerinden Abdullah'a on dört akça ile kâtib olmak buyruldu.

- Ve on beş akça ile Rahmaniye gönüllüleri kitâbeti mahlûldur deyu Basra gönüllülerinden Hidâyet'e arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve yirmi üç akça ile Basra müteferrikalarından olan Mahmud b. Fazl(?) yerlü Tat olub ref'i lâzım olmağın gedüğü Basra Azabları kethüdası olan Muhammed'e kendü mahlûlundan dört akça terakkîye arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve yevmi on beş akça ile Basra müteferrikalarından Hoca Abdülkerim yerlü Tat olmağla ref' olunub gedüğü on sekiz akça ile gönüllü bölük başlarından olan Cafer'e üç akça kendü mahlûlundan terakkî ile arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve yirmi üç akça ile baş müteferrika olan Mehmed'e ahar dirlik olub müteferrika başlığı yine müteferrikalardan Behram'a iki akça terakkî ile virilmek buyruldu.
- Ve Basra'da yevmi altı akça ile tekaüd gedüğüne mutasarrıf olan Şeyh İbrahim fevt olmağın vazifesi oğlu İsmail'e virilmesin arz itmeğın mezbûre virilmek buyruldu.
- Ve mahlûl olan Basra kulları kitâbeti kâtib-i sabık ulûfesiyle Fethiye gönüllüleri kâtibi Hasan'a arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve mezbûrun kitâbeti kâtib-i sabık ulûfesiyle Zernuk Azabları kâtibi Hamza'ya arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve müceddeden bina olunan Böğürdelen varoşu gönüllülerine Basra züemasından Mustafa altmış akça ile ağa olmak buyruldu.
- Ve şeyh zeametine yirmi yedi bin akçalık üzre mutasarrıf olan Mustafa'ya âhar mansıb olub zeameti Basra kulları kâtibi olan Abdullah'a virilmek buyruldu.
- Ve hazine-i Basra rûznameciliği hazine-i mezbûrede yirmi akça ile varidatçı olan Mehmed'e virilmek buyruldu.
- Mahlûl olan Medine dizdarlığı yirmi akça ile Fethiye gönüllüleri kâtibi olan Mustafa'ya virilmesin arz itmeğın virilmek buyruldu.
- Ve fethiye gönüllüleri kitâbeti yirmi akça ile Zernuk gönüllülerinden olan Hasan'a virilmek buyruldu.
- Yirmi akça ile Koban gönüllüleri kethüdalığı müteveffa Dudman (?) tahvi-

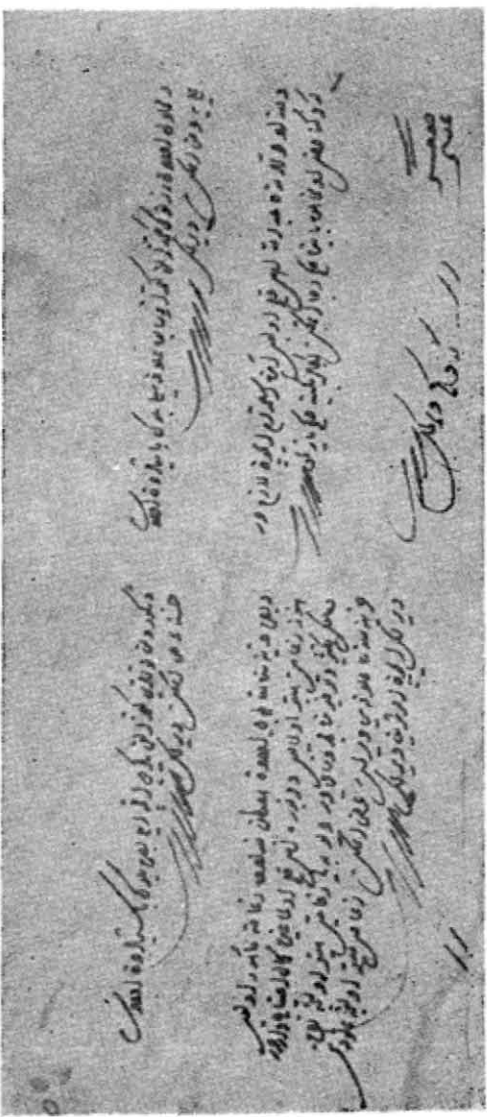
- linden Medine'de hisar kâtibi olan Rüstem'e yirmi akça ile virilmek buyruldu.
- Ve mahlûl olan Koban gönüllüleri kitâbeti on sekiz akça ile Azablar kâtibi olan İbrahim'e virilmek buyruldu.
- Ve yirmi akça ile müteferrikalardan olan Abdi b. Sâlim fevt olub gedüğü Ebu Arba beyi olan kimesnenin karındaşı Matrud(?)'a virilmeğin arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve hazine-i Basra'da varidatçılık mahlûl olub on sekiz akça ile Basra Azablarına kâtib olan Abdullah'a virilmek buyruldu.
- Ve Azablar kitâbeti on sekiz akça ile hazine-i Basra şâkirdlerinden Mehmed'e arz itmeğin mezbûre virilmek buyruldu.
- Ve yirmi dört akça ile Basra müteferrikalarından olan Murad fevt olub gedüğü yirmi akça ile Lahsa çavuşlarından olan Hasan'a arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve onaltı akça ile Basra müteferrikalarından olan Yakub feragat idüb yirmi akça ile Zernuk gönüllülerinden olan ..... (?) gedüğü mahlûlünden dört akça terakkî virilmesin arz itmeğin üç akça terakkîyle virilmek buyruldu.
- Ve mahlûl olan Remle kapudanlığı ağa-ı sabık tasarruf itdüğü kırk beş akça ile Rahmaniye gönüllüleri kethüdası olan Cihanşah'a arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve mezburun kethüdalığı girü otuz akça ile bölük başılardan Şeref'e arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve mahlûl olan Zernuk kethüdalığı kethüday-ı sabık ulûfesiyle bölük başılardan olan Ali'ye arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve Bağdad kullarından Abdullah ehl-i kalem olub anda istihdâm için lâzımdır gedüğüne dahl olunmamak babında hüküm rica itmeğin beyler beyisine hüküm yazılmak buyruldu.
- Ve Bögürdelen kulları kethüdalığı yirmi akça ile Basra bölük başılardan olan Hasan'a arz itmeğin virilmek buyruldu.
- Ve Basra hazinesinde mukataacı olan Mustafa Bağdad'da zeamete memur olub henüz zeamet müyesser olmayub ve mezbûr ehl-i kalem olmağın kemâl-i ihtiyaç vardır ve malın teksir ve tevfirinde mecd ü sa'yıdır deyu bedeli zeamet müyesser olunca Basra hazinesinden ulûfesi virilmek arz itmeğin zeamet müyesser olunca ulûfesi virilmek için emri şerif virilmek buyruldu.

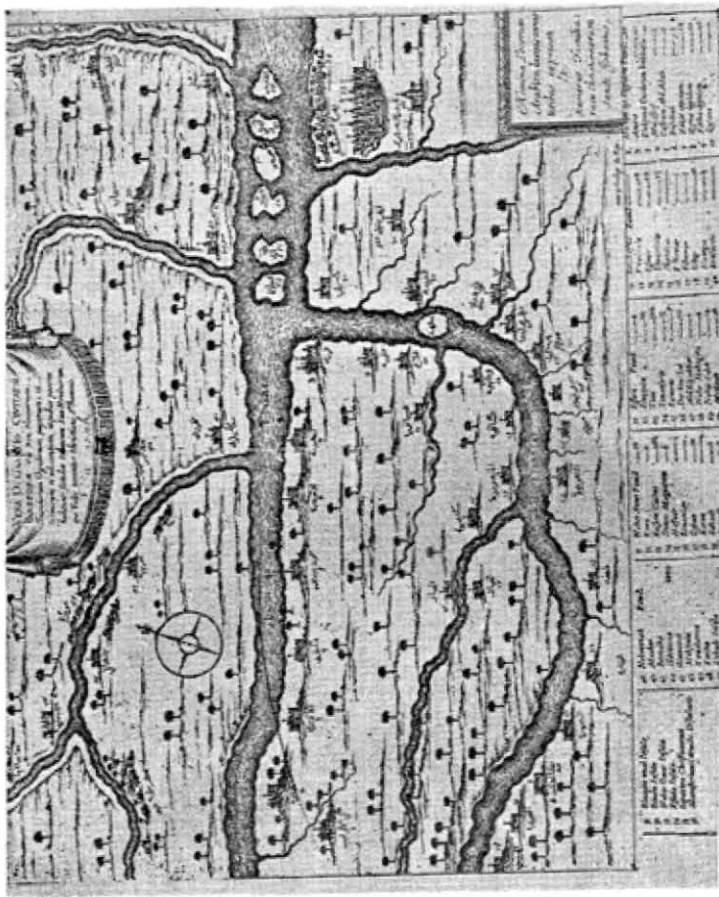

Handwritten text in two columns, oriented vertically. The script is a cursive style, likely a form of Arabic or Persian. The text is densely packed and appears to be a list or a series of entries. The right column contains approximately 15 lines of text, and the left column contains approximately 15 lines of text. The ink is dark, and the paper shows some signs of age and wear.

Handwritten text in two columns, oriented vertically. The script is a cursive style, likely a form of Arabic or Persian. The text is densely packed and appears to be a list or a series of entries. The right column contains approximately 15 lines of text, and the left column contains approximately 15 lines of text. The ink is dark, and the paper shows some signs of age and wear.

Ruûs Defteri 225, S. 225.

Basra Beylerbeyliğine Bağlı Sancaklardan Bazılarını Gösteren Tuslak (Vera Delineatio Civitatis Bassora).

16. YÜZYILDA BASRA BEYLERBEYLİĞİ